

лузях природничих та гуманітарних наук, так і для широкого загалу. Без сумніву, вітчизняна наука збагатилася ще однією якісною і високопрофесійною працею. Монографія завершується досить нетрадиційно. У ній наведено цікаву інформацію О.В. Ткачука та М.І. Гончаренко про основні концептуальні засади історико-археологічної частини туристичного проекту маршруту «Золотий вінок Київщини». Важливо, що запропонована концепція має таку складову, як створення Комплексу експериментальної археології у с. Уляники Черкаської обл. Це дає нам підстави

разом із авторами монографії вірити «... що мине лише кілька років, і ті види пшениці, ячменю, із яких кілька тисячоліть тому починалося хліборобство в Україні, знову вирощуватимуться на її ланах. Можливо, що навіть у тих самих місцях, де під півметровим шаром землі спочивають залишки давніх поселень, на яких мешкали люди, які перші принесли культуру вирощування цих злаків на землі між Карпатами та Дніпром».

Одержано 16.01.2007

С.Л. МОСЯКІН,
Л.Г. БЕЗУСЬКО

Великое княжество Рязанское: историко-археологические исследования и материалы / Отв. ред. А.В. Чернецов

М.: Памятники истор. мысли, 2005. — 589 с., илл.

У рецензованій збірці розглянуто середньо-вічні старожитності Рязанської землі, насамперед її столиці — Старої Рязані, інших міст князівства, а також середньовічні поселенські структури на території Рязанщини.

У статті О.В. Чернецова, що відкриває видання і є своєрідною передмовою до нього, розглянуто сучасний стан та перспективи історико-археологічного вивчення Рязанської землі. Автор зазначає, що книга входить до великої серії збірок і монографій, присвячених історико-археологічному вивченню окремих значних земель-князівств середньовічної Русі, одночасно продовжуючи низку подібних праць, що безпосередньо стосуються Рязанської землі. Дослідник констатує швидкі темпи розвитку сучасної російської археологічної науки, що засвідчують результати досліджень у зазначеному регіоні.

Як додаток до статті О.В. Чернецова до збірника включено «Археологічну карту округи Переяславля Рязанського. Сільські поселення IX—XIV ст.», підготовлену В.В. Судаковим, В.М. Буланкіним, А.А. Вячиним, що містить 179 сільських пам'яток.

Окремий блок публікацій відкриває стаття І.Ю. Стрикалова «Північне городище Старої Рязані. Стратиграфія і планування». Автор зробив спробу на основі нових матеріалів узагальнити свідчення про стратиграфію, планування і хронологію городища. Вивчення культурних нашару-

вань Північного городища з урахуванням нових даних дало змогу по-новому розглянути деякі аспекти історії Старої Рязані. Перший висновок стосується дослов'янського періоду освоєння території городища. На південно-західному мису городища розміщувався унікальний цвинтар IV—VII ст. культури рязано-окських могильників, що містив поховальні урни із рештками кремації, не відомі на інших могильниках цієї культури. Отримано також нові дані щодо часу виникнення давньоруського міста. На думку І.Ю. Стрикалова, колекція зібраних речей дає змогу вважати найімовірнішим часом заснування Рязані початок XI ст.

Статтю В.І. Зав'ялова «Археологічні дослідження посаду» присвячено результатам досліджень території між західними валами міста й р. Ока, а також ділянок за південними й північними валами. В результаті цих робіт вдалося встановити, що заселення неукріпленої частини міста відбувалося паралельно із заселенням площі городища. Матеріальна культура населення посаду мала міський характер (скляні браслети, шиферні пряслиця, свинцеві печатки та пломби, предмети імпорту). Планування посаду, очевидно, було таким самим, як і на городищі: не вуличним, а у вигляді вільно розташованих садіб. Надзвичайно важливим є виявлення ділянки з вологим культурним шаром, що зберіг артефакти з органічних матеріалів, а також фрагментів першої у Старій Рязані берестяної грамоти.

© О.В. КОЛИБЕНКО, 2007

Л.А. Беляев у статті «Борисоглібський храм: нові дослідження (1999—2004 рр.)» здійснив спробу якнайповніше ввести до наукового обігу матеріали розкопок у південній частині Старорязанського городища (розкоп № 29), у зоні храму XII ст., вірогідно ідентифікованого як храм святих мучеників Бориса і Гліба. На основі аналізу всіх наведених у статті даних автор, на наш погляд, аргументовано зробив головний висновок: храм Бориса і Гліба слід датувати першою половиною 90-х рр. XII ст.

У статті Є.В. Буланкіної «Із історії досліджень Борисоглібського собору» стисло схарактеризовано історію археологічних розкопок храму протягом 1836—1948 рр. Стаття є своєрідною передмовою до щоденника В.О. Городцова (публікація Л.А. Беляєва та Є.В. Буланкіної), точніше, фрагменту щоденника розкопок 1926 р., де оповідається про дослідження Борисоглібського храму та прилеглої до нього території.

Статтю Л.А. Беляєва та О.В. Чернецова «Нові знахідки витворів художнього ремесла» присвячено публікації двох надзвичайно цікавих археологічних знахідок із розкопок останніх років та кількох випадково виявлених пам'яток, важливих для вивчення давньоруської іконографії (2 фрагменти кам'яних іконок та 3 бронзові матриці). Автори зазначають, що концентрація знахідок ювелірних матриць на Північному городищі Старої Рязані досить надійно вказує на існування тут великої ювелірної майстерні, що обслуговувала солідних замовників.

Є.В. Буланкіній належить стаття «Скарб 2002 р.», в якій наведено публікацію речей скарбу ювелірних прикрас 2002 р., знайденого під час незаконних розкопок на території Старої Рязані, вилученого співробітниками ФСБ і переданого на зберігання до Рязанського історико-архітектурного музею-заповідника.

Стаття «Скарб 2005 р. з розкопок на Південному городищі» Є.В. Буланкіної, І.Ю. Стрикалова та О.В. Чернецова є попередньою публікацією 16-го за рахунком скарбу ювелірних прикрас, виявленого під час археологічних досліджень 2005 р. у розкопі № 37. Автори порушують низку питань: чи не означає велика кількість скарбів професійно виготовлених ювелірних прикрас, що їх виготовляли місцеві майстри, і де в такому випадку були розміщені відповідні майстерні? На думку авторів, найімовірніше, більшість майстрів, які працювали в Старій Рязані, була руськими.

А.А. Мединцева у статті «Грамотність у повсякденному житті столиці Рязанського князівства» аналізує різні категорії епіграфічних знахідок, що підтверджують високу культуру писемності мешканців столиці князівства. З цієї метою дослідниця розглядає як основні резуль-

тати попередніх досліджень, так і нововиявлені написи.

Стаття І.Ю. Стрикалова «Округа Старої Рязані у XII—XV ст.» завершує блок публікацій рецензованої збірки, присвячених Старій Рязані. Автор аналізує результати суцільного обстеження Спаської Луки — ближньої округи міста, в результаті якого було картографовано близько 80 пам'яток археології. Аналіз колекції кераміки засвідчив, з одного боку, досить пізнє формування округи міста відносно часу виникнення самої Старої Рязані, а з іншого — стійкий розвиток мікрорегіону протягом XII—XV ст. Із занепадом Старої Рязані Спаська Лука поступово перетворювалася зі столичної на звичайну сільську волость, що забезпечувала себе більшою частиною сільськогосподарської продукції самостійно. Змінилася також структура розселення: зникла мережа невеликих (на кілька дворів) поселень на балках та ярах у внутрішній частині луки, залишилися великі прибережні (на р. Ока) сільські поселення з дрібними виселками поблизу.

Другий блок збірки, присвячений пам'яткам Рязанської землі, відкриває надзвичайно цікава стаття В.В. Судакова й В.М. Буланкіна «Культурний шар Переяславля Рязанського», в якій, крім свідчень літописів та інших писемних джерел, використано переважно матеріали археологічних досліджень, отримані під час розкопок і розвідкового шурфування й нагляду за земляними роботами. Характеристику нашарувань у статті наведено за основними частинами міста, що склалися на XVI—XVII ст.

Результати археологічних досліджень кінця XX — початку XXI ст. дали змогу доповнити й уточнити свідчення про ранні етапи заселення території Переяславля Рязанського та його історичну топографію. Історичний центр Переяславля Рязанського (територія Кремля і його найближчих околиць) було заселено на початку епохи неоліту.

Розглянувши початковий етап формування власне міста, автори припустили, що «черговий етап розширення укріплень Кремля (в 1095 р. (?), в будь-якому випадку, не пізніше середини XII ст.) призвів до зведення нового укріпленого рубежу в середній частині Кремлівського пагорба (...) За межами цієї імовірної лінії укріплень був розташований цвинтар («на путях из города») першої половини XII — середини XII ст., перекритий міським шаром другої половини XII ст.» (с. 257). Автори припускають також, що значну частину території Кремлівського пагорба було заселено й укріплено в домонгольський час, хоча найактивніше її забудовували у другій половині XIII—XIV ст., коли місто стало столицею Рязанського князівства. В.В. Судаков та В.М. Буланкін конс-

татують, що шарів кінця XI — початку XII ст. на території Кремля поки що не виявлено, а шари XII — першої половини XIII ст. стратиграфічно майже не виділяються (с. 250). Матеріали домонгольського часу (друга половина XII — початок XIII ст.) за межами Кремля зафіксовано на Верхньому й Нижньому Посадах, але вірогідно культурний шар XII — початку XIII ст. простежується лише в окремих місцях, знахідки домонгольського часу переважно залягають у перевідкладеному вигляді в шарах кінця XIII—XVII ст. або ж у ямах XII—XIII ст., заглиблених у материк (с. 258).

На нашу думку, наведені у статті В.В. Судакова та В.М. Буланкіна матеріали підтверджують безперспективність спроб пошуку початкового етапу існування міста Переяслава Рязанського в XI ст. без урахування реальних історичних подій кінця 40-х — початку 50-х рр. XII ст., що, очевидно, й зумовили будівництво міста. Одним із етапів досить докладно зображеного в літописах протистояння Ізяслава Мстиславича з Юрієм Володимировичем (Долгоруким) був період між серпнем 1149 р. та серпнем—вереснем 1151 р., що завершився виходом Юрія Долгорукого та його сина Андрія Боголюбського з Переяслава Руського. Ці князі залишали південь не самі, а зі значною кількістю своїх прибічників, про кого літописець записав, описуючи битву під Переяславом Руським 23 серпня 1149 р.: **«и бы лествъ въ Переяславцеуъ рекоуче Гюрги намъ кѣзь и свои того было намъ искати и далече»** (Ипатьевская летопись ... 2001). Матеріали археологічних досліджень Переяслава Руського підтверджують скорочення загальної площі міста у середині XII ст., що можна пояснити зменшенням кількості його населення у той час (Колибенко 2002). Поява двох нових Переяславлів (Рязанського та Залеського) й цілого шару трансплантованої «переяславської» топонімії показують, куди власне поділося населення, яке мусило залишити Переяславль, щоб уникнути репресій з боку прихильників Ізяслава Мстиславича. Отже, існування чи заснування Переяслава Рязанського наприкінці XI ст. («Псалтир» 1507 р.) (Археологическая карта ... 1993) — це, очевидно, такий самий історіографічний міф, як існування Переяслава Руського на початку X ст. (договір Русі з греками 907 р.).

Статтю В.Ю. Ковалю «Планування середньовічного Ростиславля» присвячено одному з найменш вивчених питань історичної топографії середньовічних міст Русі — їх плануванню і забудові. Особливої актуальності це питання набуває під час досліджень так званих мертвих міст, як-от Ростиславля Рязанського. Матеріали досліджень цього «малого» міста дають змогу дійти висновку про переважно лінійну (чи лінійно-по-

здовжню) мережу його вулиць та стабільність садибних ділянок у часі.

У статті А.Б. Мазурова «До сторіччя початку археологічного вивчення Коломни» підбито основні підсумки археологічних досліджень на території цього міста: виявлення доміських поселенських структур різних епох; проблема виникнення й найдавнішого етапу історії міста XII—XIII ст.; Коломна у XIV—XV та XVI—XVIII ст.

В.В. Черкасов у статті «Домонгольська традиція гончарного виробництва Середнього Пооччя (на прикладі кераміки Коломни другої половини XII — першої половини XIII ст.)» проаналізував відповідний керамічний матеріал на основі всіх найважливіших ознак технології, морфології, конструювання й декору за кожним фрагментом керамічного комплексу, використавши методику, запропоновану В.Ю. Ковалем. Автор дійшов висновку, що формування нової, відмінної від попередньої (доміської), гончарної традиції Коломни домонгольського часу може бути пов'язано з привнесенням уже сформованої гончарної справи переселенцями з Рязанської землі й, можливо, південноруських територій, які брали участь у будівництві міста-фортеці.

Статтю В.П. Челяпова «Давньоруські пам'ятки на північному сході Рязанської землі» присвячено виявленню напрямку й інтенсивності слов'янської колонізації північно-східної частини Рязанського краю, уточненню північно-східних кордонів Рязанського князівства в домонгольський час. На нашу думку, автор аргументовано локалізує рештки літописного Городця Мещерського на місці городища Земляний Струг поблизу сучасного Касимова, а також визначає східну межу Рязанського князівства домонгольського часу в нижній течії р. Цна.

У статті М.А. Тропіна «Давньоруські пам'ятки XII—XIV ст. на південних територіях Рязанської землі: структура розселення» відзначено, що давньоруським населенням цього регіону було освоєно як ділянки надзаплавних терас, так і схили корінних берегів. Характерною особливістю розселення є тяжіння селищ до великих лісових масивів. Виявлено кілька моделей систем розселення, більшість із яких існувало і в домонгольський, і в золотоординський часи.

Завершальний блок статей збірки включає надзвичайно цікаві статті, що розглядають різні аспекти історії, археології, нумізматики, мистецтвознавства тощо, пов'язані з історичним минулим Рязанської землі. Це статті Г.А. Шهبаніна «Історична географія західної частини Рязанського князівства XII — початку XVI ст.», В.Ю. Ковалю «Східні зв'язки Рязанської землі за матеріалами імпортової кераміки», А.В. Пачкалова «Схід-

ні монети XIV—XV ст. в Рязанській землі», А.А. Зайцева «Повісті про Ніколу Заразського» й деякі питання історії Рязанської землі напередодні монгольського завоювання», О.В. Чернецова «Скорнищівська битва на мініатюрах Лицьового літописного зводу XVI ст.», Т.М. Панкової «Про два твори дрібної кам'яної пластики XII — початку XIII ст. (про ікони домонгольського періоду із сюжетами «Деїсус. Вознесіння Олександра Македонського», «Апостол Петро»)), В.Г. Пуцко «З історії руської кам'яної пластики XIII ст.: рязанські ікони із зображенням Деїсуса».

Підбиваючи підсумки, можна впевнено стверджувати, що публікація збірки «Велике князівство Рязанське» є новим значним кроком в історико-археологічному вивченні одного з надзвичайно цікавих і унікальних регіонів Русі. Можливо, збірка започаткує серію подібних видань, присвячених іншим князівствам та землям Русі, в яких на основі опрацювання відомих раніше джерел та результатів досліджень новітнього часу буде складено уявлення про неповторну історичну долю цих регіонів у середньовіччі.

О.В. КОЛИБЕНКО

Археологическая карта России: Рязанская область. — М.: ИА РАН, 1993. — Ч. 1. — С. 32.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М.: Языки славян. культуры, 2001. — Т. 2. — 2-е изд. — 382 с.

Колибенко О.В. Про чисельність населення Переяславля Руського (спроба реконструкції) // RUTHENICA. — 2002. — 1.

Одержано 18.01.2006

Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.)

Чернівці: Зелена Буковина, 2006. — 300 с.

Вітчизняна історична наука приділяє значну увагу проблемі формування і розвитку території давньої Русі. Від її успішного розв'язання багато в чому залежить об'єктивність реконструкції закономірностей історичного розвитку, економічних, соціальних, військово-політичних процесів, які відбувалися в далекому минулому. Цьому значно сприяє глибокий аналіз, порівняння та інтерпретація різноманітних джерел. Необхідною передумовою всебічного вивчення історії давньої Русі є поглиблене дослідження регіонів, які входили до її складу. Один із них — територія, розташована між середнім Дністром та верхнім Сіретом, яка в X ст. увійшла до складу Київської держави, а в другій половині XII — першій половині XIII ст. була південною прикордонною зоною Галицького та Галицько-Волинського князівства. Таке геополітичне розміщення регіону змушувало князівську владу проводити політику активного освоєння цих теренів. Тут споруджували фортеці, які становили значну перешкоду для ворогів, розвивалося міське та сільське життя.

Втім розташування краю на південно-західній окраїні Русі привело до того, що ця тери-

торія залишилася поза увагою літописців. Лише з XIII ст. на сторінках писемних джерел трапляються спорадичні, досить випадкові згадки про буковинські давньоруські населені пункти. Ще до недавнього часу окреслена територія належала до тих земель, середньовічна історія яких залишалася недослідженою в теоретичному плані.

В основному історію Північної Буковини розглядали з точки зору археологів (Б.О. Тимошук, І.П. Русанова, Л.П. Михайлина, Ю.В. Миська та ін.). Вони приділяли увагу характеристиці матеріалу, його інтерпретації і менше зверталися до політичних, соціальних, економічних, етнічних процесів, що відбувалися на зазначеній території. В узагальнювальних історичних працях, які б стосувалися досліджуваного періоду і хронологічного зрізу автори лише поверхово висвітлювали історичні події, пов'язані з теренами Буковини. Широкий хронологічний діапазон не давав їм змоги детально розкрити цю проблему. І, нарешті, з'явилося нове дослідження С. Пивоварова, яке мало б ґрунтовно схарактеризувати всі вищезазвані процеси в історичному контексті.

Автор монографії поставив за мету узагальнити дані різноманітних джерел і на їх основі простежити етапи розвитку давнього українсь-